

Я. С. Хонігсман (Львів)

Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні

Про голод 1932—1933 рр. у період панування тоталітарної системи зовсім не писали. Зрідка згадували лише про продовольчі труднощі в країні у зазначені роки¹.

Останнім часом з'явилося чимало публікацій, в яких висвітлюються трагічні події 30-х років. Однак голодомор 1932—1933 рр. у них показується по-різному. Деякі автори намагаються перебільшити розміри цієї трагедії в Україні, применшуючи масштаби голоду у той період в інших регіонах колишнього Радянського Союзу. Хоча відомо, що у Поволжі, Казахстані та на Північному Кавказі масштаби голодомору були не меншими, ніж в Україні.

Від голоду в 1932—1933 рр. померли мільйони людей різних національностей: українці, росіяни, поляки, євреї та ін. Проте деякі дослідники пишуть тільки про голодомор українців. При цьому вони зовсім безпідставно твердять, що голод в УСРР був нібито результатом особливої політики радянського уряду щодо українського народу². Це не відповідає дійсності. Голодомор 1932—1933 рр. у багатьох районах РСФРР також був наслідком злочинної політики сталінського керівництва, яке, незважаючи на поганий урожай, намагалось вилучити в селян якомога більше хліба для експорту. Правильно, на нашу думку, пише професор С. В. Кульчицький: «Хлібозаготівля в умовах, коли на селі гостро не вистачало хліба до нового врожаю, була найстрашнішим злочином Сталіна та його найближчих співробітників у партійно-державному керівництві»³. З цим твердженням згодні багато дослідників трагедії 1932—1933 рр., як і з тим, що голодомор мільйонів селян в Україні, на Північному Кавказі, у Поволжі та Казахстані був результатом антилюдської сталінської політики щодо селянства, якого позбавили землі й хліба. І все це робилося під лозунгом прискорення індустріалізації та «будівництва соціалізму в одній, окремо взятій країні».

Про причини і наслідки голоду в Україні й у інших регіонах колишнього СРСР написано чимало. А про те, що він призвів до повної деградації, а потім і до занепаду єврейського землеробства в Україні, що виникло в 20-х роках, досі ніхто не писав.

Єврейські землеробські колонії з'явилися в Україні й у інших регіонах Російської імперії на початку XIX ст. З 1807 по 1830 рр. на півдні України, в Білорусії та Бессарабії були землевпорядковані з ініціативи царських чиновників близько 12 тис. євреїв⁴. Мета цього заходу — забезпечити певну групу останніх землею з тим, щоб відірвати їх від релігії прабатьків, торгівлі, ремесла в містечках і перетворити з часом у слухняних православних кріпаків.

В 30-х роках XIX ст. частина єврейських поселень була ліквідована. Одні з їх жителів прийняли православ'я й перетворилися у кріпаків. Інші, залишившись вірними іудаїзму, повернулися в міста та містечка і почали знову займатися торгівлею чи ремеслом.

У 70-х роках минулого століття в трьох українських губерніях (Волинь, Київщина, Поділля) налічувалося 56 єврейських землеробських колоній, в яких проживали 14 тис. чол. У степових районах України в той же час було 156 сімей єврейських землевласників. На Закарпатті у 1867 р. 86 тис. євреїв також займалися сільським господарством⁵.

Наприкінці XIX ст. в Європейській частині Російської імперії сільським господарством займалися лише 3,21% від усього єврейського населення. Зосереджувалося воно в основному в Україні, де було 36 єврейських сільськогосподарських колоній, у яких налічувалося 29 612 хліборобів⁶.

В роки реакції (1908—1912 рр.) багато євреїв було вигнано із сільської місцевості. Їм заборонялося займатися землеробством. Вони позбавлялися прав пересування й володіння нерухомою власністю на селі⁷.

Перед першою світовою війною євреям у деяких районах смуги осідлості знову було дозволено жити в селах і займатися сільським господарством. Весною 1914 р. в Україні налічувалося 27 єврейських сільськогосподарських колоній, у яких проживало близько 23 000 чол.⁸.

У 1917—1918 рр. з'явилися численні приміські єврейські землеробські господарства, які вирощували в основному овочі, виробляли молочно-сироварну продукцію, яку потім збували на ринках. Спочатку вони виникли з метою прогонування власних сімей, а з часом перетворилися на товарні господарства.

У роки революції та громадянської війни більшість єврейських землеробських господарств в Україні було розгромлено. Тому євреї тікали у міста. Ті, хто мав можливість, емігрували в Америку, Палестину й інші країни. Чисельність євреїв по всій території колишньої Російської імперії різко скоротилася. У 1919 р., за даними демографа Я. Лещинського, на українських етнічних землях проживали понад 3,3 млн. євреїв⁹. Через сім років, у 1926 р., їх кількість, зокрема, у Східній Галичині становила 556 тис. чол., у Волинському воеводстві — 208 тис., у Поліссі — 99 тис.¹⁰. У той же час на території УСРР проживали 1577 тис. євреїв, зокрема, в Східному Поліссі — 147 тис., на Правобережжі — 682 тис., Лівобережжі — 198 тис., у Степовому районі — 396 тис., в Дніпровському промисловому районі — 113 тис., у Донбасі — 41 тис.¹¹.

Лише 14% євреїв працювали вільнонайманими робітниками, 21% — займалися кустарництвом, 23,3% — працювали службовцями в установах.

Основна маса єврейського населення проживала у малих містах і містечках (34%). В сільській місцевості мешкало тоді понад 20% євреїв. Значна частина їх проживала також у великих містах. Так, в Одесі мешкало 153,2 тис. чол., Києві — 140,3, в Харкові — 81,1, Дніпропетровську — 62,1, Кременчуці, — 29,0, Миколаєві — 21,8, Вінниці — 21,8 тис. чол.¹².

Майже 40% єврейського населення України вважалися «непродуктивним елементом» (так називали людей, які не працювали на виробництві). До них відносилися дрібні торговці, ярмаркові посередники, служителі культу, кустарі та ін.¹³. Вони перебивалися з дня на день випадковими заробітками.

В роки революції й громадянської війни значна кількість дрібних торговців, ремісників і кустарів розорилася в результаті реквізиції їх майна, погромів, грабежів, непосильних податків та різних поборів. Багато єврейських торговців, служителів культу були позбавлені не лише засобів існування, а й політичних прав, вважалися т. зв. «позбавленими». На виборах у місцеві ради в 1926 і 1927 рр. в одній лише Україні було понад 30% позбавленців від усього єврейського населення республіки¹⁴. У пошуках джерел існування багато з цих людей від'їз-

джали у міста, влаштовувалися працювати на фабриках, заводах, в установах. Але значна частина з них залишилася у малих містах, містечках, на селі. Їх необхідно було працевлаштувати, зробити «продуктивним елементом» нового життя. Цим займалися в перші роки радянської влади єврейські комісаріати, а потім відповідні секції при партійних організаціях у центрі й на місцях.

Єврейський комісаріат виник у 1918 р. як відділ Наркомату в справах національностей, яким керував Сталін. На чолі комісаріату було поставлено Ш. С. Діманштейна. Разом з ним там працювали З. Грінберг, Ш. Агурський та ін. На початку липня 1918 р. вони скликали з'їзд представників усіх єврейських общин. На ньому було обрано Центральне бюро по координації роботи всіх єврейських громадських організацій у країні. Ця робота звелася до закриття і ліквідації цих общин, культурних та господарських об'єднань євреїв. При цьому не обійшлося й без репресій проти багатьох громадських діячів.

У жовтні 1918 р. була заснована Єврейська секція при ЦК РКП(б). З її ініціативи засоби і майно всіх ліквідованих організацій та общин були передані у відання місцевих єврейських комісаріатів. Наприкінці 1918 р. питаннями культури й освіти почали займатися наркомоси, а єврейські комісаріати було ліквідовано. Згодом влаштування «єврейського» життя перейшло до евсекцій при ЦК РКП(б) та обласних комітетів партії.

До функцій цих секцій входило також і працевлаштування «непродуктивних» євреїв. 11 травня 1919 р. ЦК РКП(б), заслухавши доповідь Ш. Діманштейна, ухвалив резолюцію, в якій зазначалося: «Частина єврейського населення слід землевпорядкувати й включити у сільськогосподарське виробництво»¹⁵.

На основі цього II конференція єврейських секцій при партійних комітетах 18 червня прийняла рішення «прискорити соціалізацію єврейських «нетрудових елементів» шляхом землеустрою значної частини єврейського населення»¹⁶. Подібну резолюцію ухвалив 12 липня 1919 р. і Народний комісаріат землеробства. У зверненні до єврейських трудящих від 20 липня керівники евсекцій при ЦК РКП(б) писали: «У соціалістичній Радянській республіці є досить землі, щоб перевести євреїв на продуктивну сільськогосподарську працю. Вступайте в ряди трудящих-землеробів. Радянська влада допоможе вам організувати сільськогосподарські кооперативи. Ми вживемо усіх заходів, щоб допомогти вам перевестися в сільськогосподарське виробництво, зажити щасливим життям»¹⁷. Багато єврейських бідняків готові були стати хліборобами, але триваюча громадянська війна перешкодила здійснити ці наміри.

Після закінчення війни проблеми єврейської колонізації виникли знову. Однак для того, щоб залучити велику кількість людей до сільськогосподарської праці, які не мали відповідних спеціальностей, засобів виробництва, слід було витратити величезні кошти. Радянська влада таких можливостей тоді не мала. Тому вирішено було звернутися за допомогою до єврейських добродійних організацій за кордоном. Фінансову й агротехнічну допомогу в справі землеустрою надали Єврейське колонізаційне товариство (ЄКТ) у Лондоні, Товариство землевпорядкування єврейських трудящих (ТЗЄТ), «Агро-Джойнт» (Американо-єврейський комітет допомоги євреям-аграрникам) та ін.¹⁸

Найзручнішими для єврейської колонізації районами були Крим і південь України. Кримський півострів приваблював євреїв не тільки благодатним кліматом, а й тим, що тут уже здавна вони займалися сільським господарством. Жили євреї там спокійно, не знали погромів з боку татарського населення. Не дивно, що у Криму ще з кінця XIX ст. існувало чимало єврейських колоній, які займалися вирощуванням різних сортів винограду та інших сільськогосподарських культур. На початку XX ст. на півострові проживало понад 60 тис. євреїв,

а в 1917 р. там налічувалося їх більш як 68 тис. (8,4% від усього населення Криму)¹⁹. Багато з них продовжували займатися сільським господарством²⁰.

В 1919—1920 рр. у період хазайнування на півострові Денікіна і Врангеля сіоністські організації Росії створили тут завдяки фінансовій допомозі закордонних добродійних організацій ряд сільськогосподарських кооперативів. Вони успішно розвивалися й розширювали свою діяльність. На конференції представників сіоністських організацій півдня України, Росії та Криму, яка відбулася в жовтні 1919 р. у Балаклаві, зазначалося, що на півострові можна створити ряд нових сільськогосподарських об'єднань, де молодь набувала б спеціальності, необхідні для розвитку землеробства. У 1920 р. з встановленням у Криму радянської влади сіоністські діячі почали терміново виїжджати звідти в Палестину. Проте багато членів кооперативів залишилися на місцях і організували нові сільськогосподарські колонії, зокрема кооперативи «Ахва» й «Херут».

У 1921—1922 рр. активісти з «Ахва» заснували ще ряд сільськогосподарських об'єднань під назвами «Кадіма», «Ахдут», «Бейт-Лехем» та ін. Всі вони успішно працювали, користуючись фінансовою допомогою з боку «Агро-Джойнта» і ТЗЕТА²¹.

В 1923 р. сільськогосподарські організації, що вважалися сіоністськими, почали відчувати переслідування з боку органів влади. Але, незважаючи на штучно створені для них труднощі фінансового й адміністративного характеру, вони продовжували розвиватися. Наприкінці 1922 — на початку 1923 р. був створений сільськогосподарський кооператив-комуна (кібуц) під назвою «Тель-Хай», який об'єднав 106 чол., які мріяли підготуватися до комуністичної сільськогосподарської роботи в кібуцах на землі Палестини. Подібна комуна була створена також поблизу залізничної станції Колай (нині — Азовське). Вона займалася вирощуванням винограду, овочів та інших видів сільськогосподарської продукції.

В 1923 р. були створені ще 2 комуни: одна з них — у районі Джанкоя під назвою «Га-Мішмар», а друга — поблизу Євпаторії під назвою «Хаклай». Отже, було організовано 4 комуни сільськогосподарського виробництва. Дві з них були під впливом лівих сіоністів, а дві інші вважалися комунами марксистського типу. Всі вони об'єднували 330 членів, які з допомогою «Агро-Джойнта» створили ряд нових сільськогосподарських колоній. Наприкінці 1924 р. таких кооперативів було уже 18. У них працювали більш як 1600 єврейських селян²².

В 1924 р. представники місцевих державних і партійних органів почали активно виступати у пресі й на зборах членів кооперативів проти їх сіоністських керівників. Почалися репресії проти багатьох з них.

В Україні теж популярною стала ідея «продуктивізації євреїв без певних занять» шляхом їх землеустрою. 29 липня 1924 р. відбулося засідання малої президії ВУЦВК під головуванням Г. Петровського. На ньому з доповіддю «Про залучення трудящих євреїв до хліборобської праці» виступив член президії ВУЦВК А. Сударський²³. У резолюції по доповіді, яку було прийнято одногослодно, зокрема, йшлося про те, що місцевим органам влади та обласним відділам нацменшин слід провести широку агітацію за перехід євреїв до сільськогосподарської праці й переселити їх у райони, де будуть створені умови для цього²⁴.

29 серпня 1924 р. ЦВК СРСР прийняв постанову про створення при президії Рад національностей країни Комітету по землеустрою єврейських трудящих (Комзет). Його головою був призначений старий член партії Г. Г. Сидорович. До Комітету ввійшли керівники євсекцій при ЦК РКП(б) Ш. Діманштейн, Ю. Ларін, А. Мережин та ін. На Комзет покладалися такі завдання: залучення трудящих євреїв у сіль-

ського господарського виробництва, організація єврейських сільських поселень, вербування людей до переїзду в ці поселення, влаштування переселенців на місцях і залучення їх до землеробської праці²⁵. Комітет мав свої відділи при ЦВК республік та обласних виконкомах.

17 жовтня 1924 р. Рада Праці та Оборони (РПО) при Раднаркомі СРСР прийняла постанову «Про завдання колонізації й добровільного переселення громадян на цілиніні землі». Згідно з цією постановою кожна союзна республіка зобов'язана була розробити план добровільного переселення туди громадян. Ці плани мали погоджуватися із загальними державними планами розвитку народного господарства кожної союзної республіки²⁶.

В Україні план переселення людей на цілиніні землі передбачав забезпечення землею у південних районах республіки, на Волині та в інших місцях 1400 тис. чол., у тому числі 400 тис. громадян єврейської національності. В зв'язку з цим було заплановано виділити для нових переселенців 170 тис. десятин цілиніних земель²⁷. У листі всесоюзного Комзету українському уряду від 18 січня 1925 р. зазначалося, що бажано, щоб український Наркомзем виділив для колонізації по 62,5 тис. десятин землі в 1925 і 1926 рр. та 46 тис. десятин у 1927 р.²⁸

До того часу, як уже зазначалося, в Україні, Криму й у інших регіонах уже існували сотні єврейських селянських колоній. В Україні у 1924 р. налічувалося 43 657 євреїв-селян. Найбільше єврейських бідняків з міст і містечок України прибуло на південь республіки й у Крим. Тисячі знедолених людей, одержавши матеріальну допомогу, долаючи труднощі побуту, переселилися в степові райони між ріками Інгулець та Дніпро, на північ від Херсона, де почали освоювати сільськогосподарське виробництво і вести селянське життя.

У землевлаштуванні євреїв, забезпеченні їх сільськогосподарським інвентарем, агротехнічними знаннями активну участь брали різні єврейські добродійні організації Західної Європи й США. Значні кошти для цього виділили єврейські організації «Агро-Джойнт», Товариство ремісничої праці (ТРП), ТЗЕТ і ЄКТ. Вони підписали ряд угод з представниками Комзету про умови фінансування всієї справи землеустрою євреїв. Згідно з цими угодами представники названих організацій повинні були надати новоутвореним землеробським господарствам фінансову, агротехнічну та іншу матеріальну допомогу.

Весною 1925 р. Наркомзем України, виконуючи постанову ВУЦВК від 25 січня 1925 р., розпорядився виділити вільні землі для переселенців у Херсонській області в розмірі 42 тис. десятин — по 15 десятин на сім'ю. Тут планувалося поселити 2400 сімей. У районі Кривого Рога власті передали 6000 десятин для 600 сімей — по 10 десятин на кожну з них. У Київській губернії було виділено землі для 3431 сім'ї з 19 365 їдцями, у Чернігівській відповідно — 1116 з 4806, на Волині 3795 з 18 708, на Одещині — 3335 з 14 976, на Донеччині — 249 з 1149, в Катеринославській губернії — 815 з 4205, на Поділлі — 1492 сімей, на Полтавщині — 835 з 3388 їдцями. У названих восьми губерніях планувалося землевлаштувати в 1925—1926 рр. 15 068 сімей, у яких налічувалося 66 597 їдців²⁹.

Витрати на переселення і влаштування людей зростали з кожним роком. Їх більшу частину несли закордонні організації «Агро-Джойнт», ЄКТ, ТРП й інші. В 1925—1926 рр. вартість переселення 10 000 сімей становила 8435 тис. крб. З цієї суми власні витрати переселенців становили лише 2 млн. крб. Комітет «Агро-Джойнт» асигнував для цього 3,6 млн., ЄКТ — 200 тис., ТРП — 150 тис., ТЗЕТ — 50 тис. крб. Витрати радянського уряду становили 2,5 млн. крб.³⁰ Оскільки за той час було поселено на півдні України 18 тис. сімей з 74 тис. їдцями, то загальні витрати на їх переїзд та інші потреби досягли майже 20 млн. крб., з яких частину давали єврейські закордонні організації³¹.

Переселення людей на нові місця проживання стало основою для створення нових національних районів і сільрад. Було створено 7 німецьких, 3 російські, по одному польському й єврейському національних районів та 900 національних сільрад (312 російських, 228 німецьких, 139 польських, 117 єврейських, 44 болгарські, 30 грецьких, 14 молдавських, 13 чеських, 2 білоруські й 1 шведську)³².

На початку 1926 р. питання про активізацію процесу переселення євреїв та їх влаштування розглядалися на засіданнях державних органів управління. 18 лютого 1926 р. на засіданні Раднаркому виступив голова Комісії нацменшин при Раді Національностей ВУЦВК І. Науменко³³. Він доповів про те, що у 1926 і 1927 рр. заплановано переселити й влаштувати понад 22 тис. єврейських сімей. На це уряд України має асигнувати більше ніж 3 млн. крб. Решту грошей передбачалося одержати від добродійних єврейських організацій та від самих переселенців.

Через місяць, 28 березня, з доповіддю про роботу Комісії по землеустрою єврейських трудящих, які бажають включитися в сільськогосподарське виробництво, виступив секретар Президії ВУЦВК А. Буценко³⁴. Він, зокрема, зазначив, що у 1926—1927 рр. планується прискорити землевпорядкування євреїв в усіх районах України, головним чином у степових губерніях півдня республіки. З цією метою вирішено було активізувати діяльність усіх районних і обласних відділів Комзету. Функціонери цих організацій мали роз'їжджати по містах республіки й агітувати людей записуватися на переселення в сільськогосподарські райони. Внаслідок проведеної роботи в 1926—1927 рр. на цілині землі півдня України було переселено понад 20 тис. сімей. Найбільша кількість переселенців переїхала на Херсонщину, Одещину у райони Кривого Рога, Маріуполя та в Крим.

На початку 1927 р. на степових просторах між річками Інгульцем і Дніпром, на північ від Херсона, було споруджено з допомогою фондів «Агро-Джойнта» й ЄКТ багато єврейських поселень. Виникла необхідність в організації адміністративно-територіальних об'єднань, які б піклувалися про інтереси та потреби приїжджих. 22 березня 1927 р. на Першому з'їзді делегатів переселенських поселень було вирішено організувати єврейський національний адміністративний район з центром у Великій Сейдеминусі, перейменованій у Калініндорф. До складу цього району ввійшли 4 старі й 33 нові єврейські колонії, а також 10 українських і німецьких поселень³⁵. З 2900 існуючих там індивідуальних господарств 2500 були єврейськими³⁶.

В 1927 р. у районі Кривого Рога засновано Сталініндорфський район з 11 єврейськими землеробськими колоніями, в яких розмістилося 1687 господарств з 10 245 їдцями. Значна кількість переселенців зосередилася також у районі Маріуполя. Там поселилося близько 800 чол. У цих районах спорудили школи, будинки культури, бібліотеки, медичні пункти тощо. Незабаром усі села були радіофіковані, в них працювали кіноустановки, видавалися місцеві газети «Дер роїтер арбайтер» («Червоний робітник»), «Колвіртер емес» та ін.³⁷

Успішно розвивалися господарства єврейських переселенців у Криму. В 1925 р. там налічувалося 1079 виноградарських і хліборобських господарств, які обробляли 9024 гектарів земельної площі. Вони мали на той час 106 вантажних машин, 34 трактори й іншу техніку, коней та велику рогату худобу. У 1930 р. єврейських виноградарських і хліборобських господарств на Кримському півострові було вже 5151. Вони обробляли 341 928 га земельної площі, мали в своєму розпорядженні 405 тракторів та 4000 вантажних машин, іншу техніку, худобу³⁸.

У 1927 р. в Криму та на Херсонщині виникли радянські єврейські сільськогосподарські кооперативи по спільному обробітку землі, так звані тсози. Вони були організовані на демократичних принципах, і це стало гарантією їх успішного розвитку.

В 1929 р. розпочалася кампанія по об'єднанню індивідуальних землеробських господарств у колгоспи. Більшість єврейських селян поставилися до цього досить критично, не бажаючи відразу ж стати членами новоутворених об'єднань. Але місцеві органи влади, комзети, які фактично керували цими господарствами, наполегливо домагалися вступу селян у колгоспи. Це й стало причиною того, що єврейське землеробство почало занепадати.

Щоб уникнути примусового вступу в колективні господарства, окремі єврейські селяни почали записуватися на переїзд у Біробіджан. Там вони почали освоювати нову територію для створення власного національно-адміністративного району. Проте більшість селян не бажала залишати благодатні території Криму та України і залишилися на старому місці. А тим часом колективізація набирала темпів. Весною 1929 р. в єврейські колонії Херсонщини й Маріупольського району приїхали активісти Комзету та чиновники з партійного апарату. Під загрозою значного збільшення оподаткування селян вони змусили одноосібників-колоністів записуватися у колгоспи. В 1929 р. у районі Калініндорфа було організовано 47 колективних господарств, які об'єднали основну частину єврейських селян³⁹. У районі Маріуполя їх створено 28. Кількість колгоспів і залучених до них одноосібників почала швидко зростати. Так, до 1 жовтня 1930 р. в колгоспах Калініндорфського району було об'єднано вже 75% усіх господарств. На Одещині на той час колективізували 92% господарств, в районі Кривого Рога — 93%, а у районі Мелітополя всі єврейські господарства були вже залучені в колгоспи. До кінця 1930 р. у степових районах України, тобто в Херсонській, Запорізькій, Ворошиловградській, Одеській, Миколаївській областях, налічувалося 93 єврейські колгоспи. Вони об'єднували понад 156 тис. землеробів, тобто 9,7% єврейського населення України⁴⁰.

Кількість єврейських хліборобських дворів і оброблена ними площа в га в Україні та Криму на 1 січня 1931 р. *

	Кількість дворів (сімей)	Оброб. площа	В т. ч. старі господарства	Площа в га
Україна	35580	378080	8100	109000
Крим	6150	341900	962	18000

На 1 січня 1931 р. у сільському господарстві колишнього СРСР (без Біробіджана) було зайнято 54 110 єврейських сімей, в яких налічувалося 259 550 чол. 44 048 єврейських сімей (209 тис. чол.) були землевпорядковані в 20-х роках завдяки активній діяльності комзетів й інших організацій. До масового переселення євреїв у сільськогосподарському виробництві було зайнято 10 662 сім'ї, які обробляли 137 тис. га земельної площі⁴¹.

Головне правління Комзету в Москві планувало перевести на сільськогосподарське виробництво до кінця першої п'ятирічки близько 500 тис. єврейських трудящих. Цим планам не судилося здійснитися через порочну політику сталінського керівництва, яке привело сільське господарство країни до катастрофи. Єврейське землеробство, як і все сільське господарство країни, на початку 30-х років почало швидко деградувати у зв'язку з насильницькою колективізацією.

Єврейські колгоспники, які прийшли в сільське господарство з малих містечок, довго не могли звикнути до нових умов праці на основі суспільної власності. Вони не сприйняли ведення спільного господарства ні економічно, ні психологічно. Це відразу відбилося на дисципліні праці. Люди почали ставитися до своїх обов'язків без ініціативи,

інертно. Продуктивність праці падала, погіршилася врожайність. У багатьох колгоспах економічні показники різко знизилися. Безгосподарність та безвідповідальність стали характерними рисами ставлення до всього, що було за межами власної присадибної ділянки.

Економіка багатьох господарств почала деградувати. Їх становище погіршувалося й за рахунок зростання податків та обов'язкової хлібозаготівлі. Продрозкладка охопила всі єврейські господарства, а обов'язкова хлібоздача зростала з кожним роком. Так, у 1928 р. вона становила 3,12 ц, а в 1929 р. — зросла до 4,78 ц з гектара. В 1931 р. загальна врожайність полів у колгоспах різко скоротилася, а хлібоздача зросла ще більше. Багато господарств не в змозі були виконати її план. Криза охопила багато колгоспів. Газета «Дер Штерн», що виходила у Харкові, 12 березня 1932 р. писала: «В багатьох господарствах Сталініндорфського району плани хлібозаготівлі за минулі роки досі не виконано. Ці господарства не готові до сівби й у цьому році». Та ж газета 8 лютого 1932 р. писала, що єврейські колгоспи Херсонщини не мають хліба для своїх колгоспників до нового врожаю, в багатьох сім'ях люди голодують»⁴².

Восени 1932 р. становище з хлібом стало критичним у господарствах Долинського, Межицького і Новопрязького районів Дніпропетровської області, Миропільського, Семенівського та Чернухівського районів Харківської області, Зінов'ївського й Новомиргородського районів Одеської області. В цих місцевостях існувало понад 20 єврейських сільськогосподарських артілей. Більшість з них залишилися без хлібних запасів і посівного матеріалу. Все, що малося у цих господарствах, було вилучено за рахунок обов'язкової хлібозаготівлі. В постанові Ради Народних Комісарів УСРР від 21 травня 1933 р. перераховувалися райони та господарства, які найбільше постраждали від голоду у 1932 р. В їх числі багато було й єврейських господарств. Хлібозаготівельники забрали у них все, що залишалося для власних потреб і сівби. В результаті цього у багатьох селах почався голод. Зокрема, в Сталініндорфському районі голодувало 25 єврейських сімей, померло 26 чол.⁴³.

Взимку 1932—1933 рр. на селі почався голодомор. Так, у квітні 1933 р. в с. Ворошилівка Сталініндорфського району люди почали пухнути від голоду. Вони вже не сподівалися на будь-яку допомогу. Зокрема, в колгоспника Бравермана, якого арештували за крадіжку хліба, померло четверо дітей у віці від 5 до 10 років⁴⁴.

Про голод в єврейських колгоспах заговорили у багатьох країнах. Про це писали газети Нью-Йорка та Варшави. Багато представників єврейських організацій Польщі, Франції, Англії й США хотіли надати допомогу голодуючим, приїхати в Україну і самим переконатися, яке становище у господарствах, створених з допомогою закордонних організацій, але влада на місцях та в Києві запевняла їх, що розмови про голод — це наклеп на країну рад, і нікому не дозволяла приїжджати в Україну. А тим часом люди помирали не лише в селах, а й у містах. Особливо тяжким було становище в малих містечках, які були позбавлені централізованого державного забезпечення продуктами. Взимку і весною 1933 р. помирали євреї та українці у Бердичеві, Житомирі, Умані, Білій Церкві, Фастові, Проскурові. За січень — лютий на вулицях Києва було підбрано 918, а за 10 днів березня — 249 євреїв, які померли від голоду⁴⁵.

Катастрофічне становище у сільському господарстві занепокоїло працівників комзетів в областях. Вони намагалися шукати допомоги в єврейських організацій за кордоном. Але їм заборонили це робити.

Єврейські колгоспи опинилися без будь-якої допомоги. Це ще більше погіршило становище багатьох голодуючих сіл. Селяни, щоб не померти від голоду, почали тікати у міста, на промислові підприємства. Багато господарств залишилися зовсім без людей.

Якщо в Україні у 1930 р. налічувалося 103 єврейські сільсько-господарські артїлі, то в 1934 р. їх залишилося 68, а у 1936 р. — 56. Кількість єврейських селян у них різко скоротилася. В республіці вона становила лише 109 тис. чол. Частина з них померла від голоду, інші роз'їхалися по всьому СРСР⁴⁶.

У 1938—1940 рр. радянські органи влади на місцях намагалися відновити єврейське землеробство, знову організувати колгоспи. Але до того часу більшість активістів комзетів були репресовані. Деякі з них були розстріляні, як єврейські націоналісти. Західні організації розчарувалися в політиці радянської влади й більше з нею не хотіли мати справи. Єврейське селянство було значною мірою знищено. Близько 12 тис. хліборобів переселилися у Біробіджан, частина їх загинула в результаті голодомору, інші єврейські селяни розбіглися хто куди. Ті, які залишилися у сільській місцевості, були знищені в роки гітлерівської окупації.

Після війни деякі єврейські громадські організації намагалися відновити окремі сільськогосподарські підприємства у Криму і на півдні України. Але незабаром настав період державного антисемітизму під виглядом боротьби з космополітизмом та сіонізмом. Євреї почали шукати можливості емігрувати в інші країни. Так було покінчено з єврейським сільськогосподарським виробництвом, створеним ентузіастами з Комзету й інших організацій у період, коли люди вірили в можливість рад побудувати нове і справедливе життя для всіх народів СРСР.

¹ Горошко С. Найбільша втрата // Літ. Україна.—1990.—22 листоп.

² За вільну Україну.—1992.—19 груд.

³ Кульчицький С. В. 1933: Трагедія голоду.—К., 1989.—С. 3—5.

⁴ Земледелие // Краткая еврейская энциклопедия.—Иерусалим, 1982.—Т. 2.—С. 551.

⁵ Magyar statisztikai evkonyv.—Budapest, 1874.—S. 130—132.

⁶ Чериковер И. Земледелие в России // Еврейская энциклопедия.—СПб., 1914.—Т. 7.—С. 757.

⁷ Вольтке Г. Россия // Еврейская энциклопедия.—СПб., 1914.—Т. 13.—С. 620—625.

⁸ Heller Otto. Der Untergang des Judentums.—Wien-Berlin, 1931.—S. 19, 78.

⁹ Лещинский Я. Еврейский народ в цифрах (идиш).—Берлин, 1922.—С. 44—45.

¹⁰ Зингер Л. Г. Численность и географическое размещение еврейского населения // Евреи в СССР.—Москва, 1929.—С. 143; Энциклопедія Українознавства.—Т. 2.—С. 675.

¹¹ Там же.

¹² Там же.

¹³ Heller Otto. Der Untergang des Judentums // Jüdisches Lexikon.—В. 111.—С. 812—815.

¹⁴ Виробидж. штерн.—1991.—7 авг.

¹⁵ Heller Otto. Der Untergang des Judentums // Jüdisches Lexikon.—В. 111.—С. 812—815.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Центр. держ. іст. арх. України у Києві, ф. 505, оп. 1, спр. 17, арк. 22; спр. 108, арк. 16 (далі — ЦДІА України у Києві).

¹⁸ Крым // Краткая еврейская энциклопедия.—Иерусалим, 1985.—Т. 4.—С. 595.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.

²¹ ЦДІА України у Києві, ф. 505, оп. 1, спр. 45, арк. 3—5.

²² Еврейское земледелие в России (идиш).—Берлин, 1928.—С. 22—23.

²³ ЦДІА України у Києві, ф. 505, оп. 1, спр. 80, арк. 10—11.

²⁴ Там же, спр. 57, арк. 10—12.

²⁵ Там же, спр. 10, арк. 10; спр. 46, арк. 8—9.

²⁶ Там же, спр. 16, арк. 59, 196, 198.

²⁷ Там же, арк. 196—198.

²⁸ Там же, спр. 21 б, арк. 6.

²⁹ Там же, спр. 21 б, арк. 5—7; спр. 44, арк. 12—14.

³⁰ Там же, спр. 117, арк. 2—4; спр. 44, арк. 13.

³¹ Там же, спр. 44, арк. 13, 45, 46.

³² Вівчарик М. Досвід пожовтневих літ // Наука і суспільство.—1989.—№ 12.—С. 146.

- ³³ ЦДІА України у Києві, ф. 505, оп. 1, спр. 78, арк. 16—18.
³⁴ Там же, спр. 80, арк. 9; спр. 126, арк. 22; спр. 40, арк. 21—26.
³⁵ Шайкин И. Первый национальный район // Биробиджанер штерн.— 1992.— № 10.
³⁶ Там же.
³⁷ Heller Otto. Der Untergang des Judentums.— Wien-Berlin, 1931.—S. 239.
³⁸ Там же.
³⁹ Jüdische Kolonien in Ost Europa // Jüdisches Lexikon.— В. III, 1929.— S. 807—815.
⁴⁰ Там же.
⁴¹ Дер Штерн (Харьков, идиш), 1923—1933.
⁴² Марочко В. Голодомор. Причини і наслідки // Освіта.— 1993.— № 3.
⁴³ Дер эмес (Москва, идиш).— 1931, 1932—1934.
⁴⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 505, оп. 2, спр. 56, арк. 71—73, 88.
⁴⁵ Центр. держ. іст. арх. України у Львові, ф. 701, оп. 3, спр. 457, арк. 6, 8—12.
⁴⁶ Jüdische Kolonien in Ost Europa // Jüdisches Lexikon.— В. III.— S. 812—815.
* Heller Otto. Der Untergang des Judentums. Wien—Berlin, 1931.— S. 240—246; Jüdisches Lexikon.— В. III.— 1932.— S. 765—769.

В. О. Щербак (Київ)

Джерела формування українського козацтва

Переважання політичного аспекту у висвітленні історії українського козацтва¹ зумовило ігнорування багатьох інших питань, пов'язаних з процесом його становлення. Це, зокрема, стосується й джерел формування козацької верстви, які при всій важливості проблеми ще не стали предметом спеціального дослідження. Загальне ж посилення на те, що козаками ставали вихідці з різних категорій і груп населення, не вносить особливої ясності у її розв'язання. До того ж безпосередній вплив на це явище справляли найрізноманітніші чинники, у тому числі часові. Тому автор повідомлення ставить своїм завданням дослідити джерела формування козацтва з урахуванням особливостей та специфіки окремих періодів еволюції українського суспільства протягом другої половини XV — першої половини XVII ст.

До середини XVI ст. козаками на Україні називали людей, які займалися ухадними промислами (мисливством, рибальством) на південному порубіжжі та боротьбою з татарами. При цьому вони залишалися в межах своєї станової належності і не звільнялися від пов'язаних з нею обов'язків перед властями та окремими магнатами. Крім того, у Великому князівстві Литовському, до складу якого входили українські землі, назва «козак» стосувалася нижчого прошарку татар, осаджених (поселених) Вітовтом у своїй державі наприкінці XIV ст.² Вони належали до окремих підрозділів, які діяли у складі литовського війська під керівництвом своїх отаманів і в нагороду за цю службу одержували невеликі земельні наділи³. Одиначна згадка про надання землі татарам поблизу Овруча наприкінці XV ст. жалуваною грамотою Казимира Ягеллона⁴ наштовхнула одного з дослідників цього періоду в історії Литовської держави — М. Любавського — на думку, що певна їх частина могла бути осаджена й на Київщині⁵. До речі, про аналогічні явища за князювання Гедиміна йдеться в люстрації Канівського замку 1552 р.⁶ Однак на сьогодні немає свідчень якогось відношення татар до генези українського козацтва. Водночас цілком вірогідно, що діяльність литовських князів могла сприяти трансформації назви «козак» на Україну.

В актових документах до середини XVI ст. збереглися лише фрагментарні згадки про козацтво. Однак і наявні відомості дають підставу для конкретних висновків щодо джерел його формування.